

UDK:184.7(653.6)

Mo'min HOSHIKXONOV,
Jizzax davlat pedagogika universiteti professori v.b, falsafa fanlari doktori
E-mail: ziyadullag@bk.ru

F.f.d B.Turayev taqrizi asosida

THE INTERPRETATION OF HUMANISTIC VIEWS ABOUT A COMPLETE, PERFECT MAN IN THE CREATION OF ALISHER NAVOIY

Annotation

This scientific article analyzes the interpretation of humanistic views on the perfect, perfect person in the work of the Uzbek poet and thinker, statesman and public figure, genius Alisher Navoiy.

Key words: Heritage, ruler, sultan, sahibkiran, enlightened, poetry.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ГУМАНИСТИЧЕСКИХ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О ЦЕЛОСТНОМ, СОВЕРШЕННОМ ЧЕЛОВЕКЕ В ТВОРЧЕСТВЕ АЛИШЕРА НАВОИЯ

Аннотация

В данной научной статье анализируется трактовка гуманистических представлений о совершенном человеке в творчестве узбекского поэта и мыслителя, государственного и общественного деятеля, гения Алишера Навои.

Ключевые слова: Наследство, правитель, султан, владетель, учёный, поэтический конкурс.

ALISHER NAVOIY IJODIDA BARKAMOL, KOMIL INSON HAQIDAGI GUMANISTIK QARASHLAR TALQINI

Annotatsiya

Ushbu ilmiy maqolada o'zbek shoiri va mutafakkiri, davlat va jamoat arbobi, daho Alisher Navoiy ijodida barkamol, komil inson haqidagi gumanistik qarashlar talqini tahlil etilgan.

Kalit so'zlar: Meros, hukmdor, sulton, sohibqiron, orif, mushoira.

Kirish. Alisher Navoiy merosida Husayn Boyqaro madhi asosan quyidagi, bir - biri bilan mustahkam bog'liq uch yo'nalishda ko'zga tashlanadi:

1.Chin insoniy fazilatlar, go'zal xulq-atvor va yetuk xislatlar sohibi, mehribon, g'amxo'r, asl do'st, suyukli, vafodor «yor»;

2.Ulkan mamlakatning ham ota, ham ona avlodi tomonidan shohlnk huquqida bo'lgan qudratli hukmdori, buyuk Temurning davomchisi — «sultoni sohibqiron», saxovatli va odil, raiyatparvar va orif, el-yurt osoyishtaligi va farovonligi yo'lida muntazam qayg'uruvchi hamda raqiblari ustidan zafar qozonuvchi «shohi g'ozii»;

3.Iste'dodli ijodkor, «Husayniy» taxallusi ostida qalam tebratgan sohibi devon shoir, badiiyatni nozik tushunuvchi va yuksak qadrllovchi, «she'riyat poyasin yetti ko'ktin o'tkargan», san'at ahlining saxiy homiysi, xususan ona tilida ijod qilishga tinmay da'vat etib, rag'batlantiruvchi, o'z qoshida shoirlar guruhini to'plab, muntazam ravishda o'tkaziladigan she'riyat bazm-mushoiralarining tashkilotchisi.

Ravshanki, bunday yo'nalishlarga ajratishda shartlilik mavjud: ijodkor Husayn Boyqaro madhining shakllanishi va qiyomiga yetkazilishida qudratli hukmdor «shohi g'ozii» qiyofasi va qadrdon do'st— sodiq yor siymosi ham gavdalangan hamda shubhasiz o'z ta'sirini ko'rsatgan va aksincha. Chindan ham, Husayn Boyqaroni yuksak ijodiy iqtidor, nozik tab' va she'riyatning zukko bilimdoni, jumladan, Navoiy she'riyatini «isloh etib» zeb-u ziynat beruvchi xurdadon sifatida ulug'lovchi bitiklar mohiyati va maqsadiga ko'ra sadoqatli do'st va muzaffar hukmdor madhining uzviy bir qismidir [1].

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Ulug' shoir va mutafakkir Alisher Navoiy o'z asarlarida ma'naviy poklik, xalqparvarlik va ma'rifatparvarlikni kuylab, o'z avlodlariga katta adabiy-falsafiy va ilmiy meros qoldirdi. Navoiyning jamiyat taraqqiyoti, shaxs kamoloti bilan bog'liq fikr va mulohazalari qadim faylasuflar g'oyalari bilan hamohangdir. Navoiy ijodining bosh xususiyatlaridan biri, so'zsiz, kishilar o'rtasidagi mehr-muhabbat, o'zaro hurmat, bag'rikenglik va ezigulikning markaziy o'ringa qo'yilishidir [2].

Navoiy orzu qilgan komil inson, bunday olganda, tasavvufdagi komil inson mezonlariga to'g'ri keladi. Navoiy g'oyalari ham tasavvuf g'oyalariga hamohang. Buning ustiga ulug' mutafakkirning komil insonlarga xos ibratli hayoti uni so'fiy yoki mutasavvif deb atashga, qaysidir ma'noda, asos qilib ko'rsatilishi mumkin. Biroq uning ijodidagi sof irfoniy maqsadlarda yozilgan g'azaliyoti va qasidalarini hisobga olmaganda, aksariyat asarlari tahlili o'zgacha yondashuvni talab qiladi.Uzoq yillik kuzatishlar Navoiy asarlarini faqat dunyoviy nuqtayi nazardan tahlil qilish adolatdan bo'lmasligi singari muvofiq kelsa-kelmasa irfoniy g'oyalarni ro'kach qilib tahlil qilish to'g'ri emasligini ko'rsatmoqda. Navoiy inson va olam, borliq falsafasini tushuntirishda tasavvuf ta'limotidan keng foydalangan.

Navoiy o'z oldiga buyuk vazifa - insonni tarbiyalash missiyasini qo'ygan. Uni so'fiylardan ajratib turadigan axloqiy jihat - jamiyatni tarbiyalash masalasiga global yondashuvdir. Shu yo'lda, avvalo, o'zi ibrat bo'ldi va boshqalarni ham bunga da'vat qildi.Tasavvuf ana shu buyuk maqsadni amalga oshirishda vosita bo'ldi va Alisher Navoiy ijodida o'ziga xos talqini topdi. Shu nuqtayi nazardan Navoiyning "komil inson"i tasavvufning ikki g'oyaviy platformasi orqali shakllantirilgani haqida gapirish mumkin.

Muazzam «Xamsa»da Navoiy orzu-idealidagi komil insonlarning butun bir turkumiga duch kelamiz. Ular orasida tarixiy shaxslar ham, afsonaviy shaxslar ham, shoir tomonidan mahorat bilan yaratilgan badiiy obrazlar ham bor [3].

Navoiy g'azallarida pirsiz tariqat bosqichini o'tab bo'lmasligi, kamolot yo'li rahnamosiz amalga oshmasligini ta'kidlaydi. Chunki riyoat yo'li og'ir va murakkab bo'lib, bu yo'lga yetuk yetakchi boshchiligidagi kirmagan kishi adashishi mumkin. Chunonchi, «Majolis un-nafois»da zamondoshi shoir Kamoliddin Binoiyning o'zidagi qusurlardan qutulish uchun riyoat yo'lga kirgani, lekin biror pining etagidan tutmagani bois hech bir natijaga erishmaganini yozadi: «Bu sifati salbiy uchun faqr tariqin ixtiyor kildi va riyoatlar ham tortti, chun piri va murshidi yo'q erdi, o'z boshicha qilgon uchun hech foyda bermadi». Shuning uchun ham tasavvufda har jihatdan komil murshidga murid tushib, bu ma'naviy rahbarning azm-u irodasiga

bo'ysunish, o'z ayb-u nuqsonlarini uning ko'rsatmalariga binoan tuzatish eng maqbul va eng keng tarqalgan yo'l hisoblanadi. «Ista komil xizmatin taftlatni raf' aylay desang», - deb yozadi bu haqda shoirning o'zi.

Komillik maqomiga ko'taradigan ma'naviy rahbarni Navoiy pir, murshid, komil, orif, soqiy, piri mayxona, piri maykada, piri dayr, piri ishq, piri xarobot, piri mug'on, piri hammor kabi majoziy timsol va sifatlar bilan ulug'laydi. Shunga muvofiq mayxona, maykada, dayr, dayri fano, xarobot, butxona so'zlari ana shunday komil insonlar suhbat, davrasi va yig'iladigan joyini anglatadi. Chunonchi:

Qadah gar bermasang, ey dayr piri, ne osig' ranjkim,
Suluk etmas asar gar pirdin yetmas hidoyat xo'b.

Dayr - nasroniylar ibodatxonasi bo'lib, majoziy ma'noda mayxonani, «hammaslak pokboz oshiqlar davrasini» [4], shuningdek, «zoti ahadiyatdan huzurlanish»ni [5] bildiradi. Dayr piri - mayxona piri, demakki, tariqat piri, ma'naviy peshvodir [3].

Islom dini namoyandalari Muhammad payg'ambari mukammal shaxs, komil va yetuk inson namunasi sifatida e'tirof qiladilar. Zeroki, ul zot o'zida butun hamida xislatlar va go'zal fazilatlarini jo qilgan, ruhi pok, ilohiy va dunyoviy bilimlarni chuqur egallagan, ma'naviy va aqliy kamolotga erishgan shaxs bo'lib, komil insonning yerdagi timsoli hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Komil inson ta'limining muayyan ta'siri Alisher Navoiyning falsafiy va axlokiy qarashlarida ham o'z aksini topgan bo'lib, komil inson g'oyasi Suqrot, Aflotun, Arastu, Iskandar Zulqarnayn, Farhod, Shirin singari ijobiy qahramonlarning obrazlarida badiiy ifodalanadi. Shoir dostonlarida ular tarixiy shaxslar sifatida talqin etilmaydi, balki uning axlokiy dunyoqarashiga monand badiiy obrazlardir. Komil insonning mavjud timsollari sifatida Navoiy asarlariniig maxsus boblarida Nizomiy Ganjaviy, Bahouddin Naqshband, Abdurahmon Jomiy nomlarini tilga oladi. Shoirning ta'rifiga ko'ra, nomlari zikr etilgan shaxslarda yuksak ilm (ma'rifat) va san'atkorlik axloqiy poklik va ma'naviy kamolot bilan uzviy ravishda bog'langan. Bu holni biz Farhod obrazida batafsil va izchil g'avdalanishini ko'rishimiz mumkin.

Farhod Navoiyning axloqiy qarashiga monand obraz, u komil insonga xos barcha sifatlarni o'zida mujassamlantirgan: Farhod — rassom, mohir san'atkor, usta, bilimdon olim va dono mutafakkir, ayni vaqtda u dovyurak jangchi hamdir. Unda biz ikki fazilatli sifatning, ya'ni hikmat va insoniylikning uzviy ravishda ifodalanishini ko'ramiz. Shunga ko'ra, Navoiyning ijobiy qahramonlari boshqalarning jabr-zulm tortishini, dard-hasratlarini ko'rar ekanlar, ularga nisbatan hamdardlik, rahmdillik bilangina cheklanmay, balki o'zlari ham yovuz kuchlarga, zolimlarga qarshi boradilar. Buni Farhodning yovuz kuchlarga qarshi janglarida ko'rishimiz mumkin [6].

Avvalo, komillik, Navoiy fikricha, insonning insoniylik tabiati, imkoniyatlari va ma'naviyati chegaralaridagi komillik bo'lib, buning oliy bosqichi Alloh mohiyati o'z vujudida mavjud bo'lganligi uchun Allohning mukammalligi, jilosi, ziyosini yaraqlagan oynadek aks ettira olishi, uni bevosita tuyish va tan olish, taslim bo'lishdir. Bu nihoyasiz riyoziyotlar va ma'rifat orqali mumkin bo'ladi yoki Navoiy o'z iborasi bilan aytilsa, «Man arafa» hadisida bildirilganidek, inson o'zligini bilish orqali Xudoning mohiyatini biladi, «vaslga yetadi», go'yoki sadaf, toza gavharga aylanadi [8].

Navoiy o'zining «Xamsa»sida har tomonlama yetuk, barcha go'zal fazilatlarini to'plagan komil inson timsolini yaratdi.

Navoiyning qimmatli fikrlaridan biri shuki, o'zini yetuk va komil deganlar hech qachon komil zotlar bo'la olmaydilar. Zero, faqat johil kimsalar, o'z kamchiligi, nuqsonlarini ko'ra olmaydiganlar va ko'rishni ham istamaydiganlar komillikka da'vo qiladilar. Bundaylar, Navoiy iborasi bilan aytganda, «Nuqsonlar ichra komildir», «noqisdir».

Noqis uldurkim o'zin komil degay,

Komil ulkim, nuqsin isbot aylagay [8].

Mutafakkirning fikricha, bola tarbiyasida, ayniqsa, muallimning o'rni beqiyosdir. «Uning /ya'ni, muallimning/, - deydi buyuk adib, - ishi odam qo'lidan kelmas, odam emas, balki dev ham qila olmas. Bir kuchli kishi bir yosh bolani saqlashdan o'zlik qilardi, u esa bir to'da bolaga ilm va adab o'rgatadi, ko'rkim, bunga nima yetsin. Shunisi ham borki, u to'dada fahm-

farosati ozlar bo'ladi, unday kishiga yuzlarcha mashaqqat kelsa, qanday bo'ladi. Har qanday bo'lsa ham, yosh bolalarga uning haqi ko'pdir, agar shogird podshohlikka erishsa ham, unga /muallimga/ qulluq qilsa arziydi»:

Haq yo'lida kim senga, bir harf o'qitmish ranj ila,

Aylamak bo'lmas ado, oning haqqin yuz ganj ila.

Mutafakkirning aytishicha, agar "hak yo'lida" biror kishi bir harf o'rgatgan bo'lsa ham, uning o'rnini hech qanday boylik bosa olmaydi [10].

Navoiyning salaflari Nizomiy, Xisrav Dehlaviy, Sa'diy, Hofiz ijodlarida ham may va mayxo'rlik haqida gap ketsa-da, lekin ularda bu narsa muhokama mavzuiga aylanmagan va qattiq qoralmagan. Alisher Navoiy esa Bahrom Go'r obrazi orqali mayparast shohning fojiasini ko'rsatib, Boyqaroni undan saboq olishga chaqirgan. Buning sababi shuki, mayxo'rlik, aysh-u-ishratga berilish XV asrda Hirotda keng avj oladi, faqat sulton saroyidagina emas, boshqa joylarda ham hokim-amaldorlar, sipohiylar, hatto din arboblari, shayx-u qozilar bo'sh vaqtlarini bazmi jamshidlar uyushtirib mayxo'rlik qilish bilan o'tkazganlar. Chog'ir ichish bora-bora aholining quyi tabaqalari hayotiga ham kirib kelgan, xonaqo, madrasalarda tunni bedor o'tkazgan mastlarning shovqin-suroni, beboshliklari ko'ngilsiz voqealarga olib kelgan. Bu hol ulug' gumanist Alisher Navoiy tashvishga solmasdan qolmasdi, shuning uchun o'z asarlarida bu bema'ni odatga qarshi chiqib, badmashlikning xunuk oqibatlarini ko'rsatish bilan falokatning oldini olmoqchi bo'ladi [11].

Tahlil va natijalar. Navoiy ilmiy va adabiy asarlarni yaratishda o'z davridagi olimlar, adiblar va shogirdlariga namuna bo'lgan. Uning deyarli barcha asarlari tarbiyaviy-ma'rifiy ahamiyatga ega. Shoirning besh dostonidan iborat shoh asari «Xamsa»da inson kamolotining barcha masalalari qamrab olingan. Undagi birinchi doston—«Hayratul abrор» haqiqat, ishonch, ezigulik, sevgi va do'stlikni ulug'lovchi falsafiy asardir. Unda o'sha davr uchun dolzarb axloqiy, tarbiyaviy, ijtimoiy-falsafiy fikrlar bayon qilingan. Adolat, muruvvat, saxiylik, odob, kamtarlik, qanoat, insof, ishq-vafo, rostgo'ylik, do'stlik, o'zaro yordam va boshqa ajoyib fazilatlar, oddiy mehnatkashning jamiyatdagi o'rni ifodalangan. Ana shu olijanob fazilatlar ta'rifida alohida-alohida hikoyalar berilgan.

«Farhod va Shirin» dostonida san'atkor bosh mavzu — sevgini tasvirlash bilan birga, yuksak insoniy fazilatlarini ibratomuz ifodalashga ham alohida e'tibor bergan. Bosh qahramon Farhod — barkamol inson, oqil, zakovatli, yengilmas botir, vafodor do'st, mehnatsevar, bilimdon va xalq hurmatiga sazovor bo'lgan kamtarin bir yigitdir. Navoiy Shopur qiyofasida do'stlikning ajoyib kuchini ko'rsatadi. To'rt yoshidan ko'p ilm va hunarlarni, bir necha tilni o'rgangan Farhod o'zining bilimi, hunarini yurt nafi, xalq foydasi uchun ishlatishga intiladi, quyosh tafti ostida ariq ochayotgan jafokash xalqqa yordam qo'lini cho'zadi. Mehinbonu va Shirin yuksak madaniyatli, axloqli, pok qalbli, iffatli, o'z vatanini sevadigan va zakovatli ayollar timsolidir. Umuman, dostonidagi barcha ijobiy timsollar nomusli, sof vijdonli, haqiqiy insonlardir. Dostonida Navoiy yovuz kishilarning axloqiy chirkini, adolatsizligi va qabihligini ham tasvirlaydi, zulm va nohaqlikka, aldanchilik va firibgarlikka g'azab — nafrat bilan qaraydi [12].

Konfutsiy: «Ota-onaga ehtiromsiz yashashdan ko'ra o'lim afzaldir», degan ekan. Ota-onaga muhabbat — ularni qadrlash haqidagi eng sodda va teran gaplardan biri emasmi bu? Mazkur mulohazalarni bayon qilishdan murod shulki, dinga aloqadorligini ro'kach etib ancha muddatlardan buyon Navoiy she'riyatidagi ayrim muhim va kerakli ma'nolarga ham e'tibor bermay qo'ydi. To'g'ri, ular bosilib chiqqan. Lekin tahlil va tadqiqdan chetda. Navoiy «Munshaot»dagi bir xatida yozadi: «Payg'ambar... buyurubtur- kim, tengri taolo rizosi ota rizosig'a vobastadur va tengri taolo g'azabi ham ota g'azabiga vobastadur. Bas kishi ota rizosin hosil qilsa, tengri taolo rizosin ham hosil qilmish bo'lg'ay va ota g'azabiga uchramish bo'lg'ay. Mundog' bo'lg'ondan so'ngra kishi nechuk ota rizosidin ayru dam urgay yo qadam qo'yg'ay. Va mashoyix... so'zidurkim... otang parvardigoringdur, bu jihatdinkim, tengri taolo seni yo'ldin bor qilmoqqa vasila uldur va tufuliyatdin (yoshlikdin) shabob (yigitlik) sinnig'acha (yoshigacha) parvarish berguvchi ul. Va Hakim Sulaymon... so'zidurkim, ota qodiri dayyum (panoh), ona roziqi marsum (rasm

qilingan)...» Shundan so'ng shoir Adib Ahmadning quyidagi ruboiysini keltiradi:

Atodin xato kelsa ko'rma xato,
Savob bil xato toki qilsa ato.
Atoning xatosin bilg'il savob,
Seni yuz balodin qutqarg'ay Xudo.

Agar yuqoridagi buyruq so'zlarni payg'ambar emas, o'zga bir donishmand aytganida ham uni payg'ambar o'rnida ko'rmoq lozim edi. Axir u ota rizosini Xudo rizosi bilan tenglashtirgan. Otani ulug'lash bundan ortiq bo'ladimi? Unda otangni qadrlamas ekansan, dunyoda sen uchun muqaddas hyech nima yo'q, otangni sevsang — Tangrini sevganing bo'ladi degan mantik, singdirilgan. Ota qadrin o'g'li bilmas zamon — shum zamon. Shumligi shundaki, u mehrsizlikdan bag'ri qurib bitgan, xudbin va oqpadar farzandlarni voyaga yetkazadi.

Sayyid Hasan mashhur shayx — Xoja Ahrorga e'tiqodda bo'lgan. Buning isboti shuki, Sayyid Hasan Ardasher umrining oxirgi yilida Xoja Ahrorni ziyorat qilish uchun maxsus Samarqandga safar qiladi. Umuman olganda, Sayyid Hasanining suluki va tasavvufiy e'tiqodida o'ziga xos jihatlari bor. Buni bir boshdan ko'rib chiqqan odam shuni anglaydiki, u biror-bir nazariya yoki ta'limotga ko'r-ko'rona ishonadigan, biror gapni mahkam tutib olib, o'shandan tashqariga chiqmaydigan mutaassib darveshlardan emas. Uning darveshligi — ko'ngil amri, tabiati, fe'l atvorining taqozosi edi. Dunyo va uning boyligi, noz-ne'mati, shukuh-u shuhratiga e'tibor qilmaslik, faqr go'shasini hamma narsadan afzal bilish, faqat ma'naviy suhbatni pisand etish, she'r-u shuur, ilm-u donishdan lazzatlanish Sayyid Hasanga ko'ringan xislat bo'lgan. Hatto, rindlik shug'liga giriftor bo'lganini ham Navoiy xuddi shu siyratdagi faqirlik va fanopeshalik bilan izohlaydi. Zeroki, rindlik ham tarkidunyochilikning bir ko'rinishi, o'zini uzlatga — Iloh panohiga otish, beparvolik va mol-u mulkka, toj-u taxtga bepisandlikning ko'rinishi edi. Ammo Sayyid Hasan nainki rindlarga bosh bo'lib, ularga otalarcha g'amxo'rlik ko'rsatgan, balki shu holda ham toat-ibodatni kanda qilmagan, "mutabarrak"(tabarruk) mazoratga borib, darveshlar va ahlulloh majolisiga yetib, o'z maxlaslari (halos bo'lishi) uchun fohialar tilagan:

Rindlardin bir rind aningdek yo'q erur ogoh rind,

Shoh edi rind ahliga, valkim erdi shoh rind [14].

Ayni paytda Navoiyning komil inson konsepsiyasi bir qadar o'ziga xosliklarga ham ega. Navoiyning komil inson to'g'risidagi ta'limotining asosiy aspektlari quyidagilar: avvalo, kamillik, Navoiy fikricha, insonning insonlik tabiati, imkoniyati va ma'naviyati chegaralaridagi kamillik bo'lib, buning oliy bosqichi Alloh taolo mohiyati o'z vujudida mavjud bo'lganligi uchun Alloh taolo mukammalligi, jilosi, ziyosini yaraqlagan oynadek aks ettira olishi, uni tuyishi va buni tan olishidir.

Farhod — nihoyatda kamtar yigit. Shahzodalik, otasining mol-davlati uni mahliyo qilmaydi. U o'zini oddiy kishilarning biri deb hisoblaydi va mazlum xalqni chin ko'ngildan sevadi, Farhod mazlumlarning dardiga malham bo'lishga intilar, umumning manfaatini o'z manfaatidan ustun qo'yar edi:

Chiqarib so'zlug' so'z boshidin dud,
Sovuq oh aylab ohin otash olud.
Bo'lib el anduhidin ko'ngli g'amnok,
Yaqo chokni ko'rib, ko'ksin qilib chok.

Shuning uchun xalq Farhodni sevadi, uning dard-alamidan qayg'uradi, shodligi bilan quvonadi. [15:496]

Ma'lumki, Navoiyning o'zi xam naqshbandiya tariqatiga kirgan, Jomiyga murid tushgan edi. Naqshbandiya tasavvufi Muhammad (s.a.v.) sunnatiga muvofiqlashtirgan tariqat bo'lib, u tarkidunyochilikni, islom asoslaridan har qanday chekinishni rad etadi.

Xulosa va takliflar. Navoiy idealidagi komil insonlar birinchi navbatda xuddi shu uch buyuk avliyo edi. Shoir aqidasi ga ko'ra haqiqiy yetuk inson xuddi shular singari bo'lishi, kamolotga intilgan kishi ulardan o'rnak olishi, ularga o'xshashga intilishi kerak. Zero, ham xalq ham Haq rizosiga sazovor bo'lgan bu qudsiy zotlar XV asr uchun kamolot timsoli edilar. Ular yo'ichi yulduz kabi odamlarga kamolot yo'lini ko'rsatib turadilar. Shuning uchun biz Navoiy idealidagi komil insonlar borasida to'xtalar ekanmiz, shu uch buyuk zot xususida fikr yuritish insonga zavq bag'ishlashini his etamiz. Albatta, o'z navbatida, Alisher Navoiyning o'zini ham ana shu komil insonlar jumlasiga kiritamiz. Chunki u e'tiqod qo'ygan, amal qilgan va talab etgan shart-u qoidalaridan kelib chiqadigan bo'lsak, Navoiyning o'zi ham tom ma'nodagi komil inson ekanligi ayon bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Abdug'afurov Abdurashid. "Xazoyin ul – maoniy" jumboqlari. "O'zbek tili va adabiyoti" jurnali. 2000/5. B.: 6-7.
2. Sirojiddinov Sh. Alisher Navoiy aqidalari. (birinchi suhbat) T., "Navoiy universiteti" nashriyot – matbaa uyi. 2018. B.: 3
3. Haqqul Ibrohim. Ochilov Ergash. Ishq va hayrat olami. (maqolalar to'plami) Toshkent. "O'ZBEKISTON". 2016. B.: 248.
4. Rustamov A. Shoirning birinchi g'azali. B.: 179
5. Haqqulov I. O'zbek tasavvuf she'riyatining shakllanishi va taraqqiyoti. Doktorlik dissertatsiyasi avtoreferati. – Toshkent. 1995. B.: 42.
6. Akademik Xayrullayev M.M. tahriri ostida. O'zbekistonda ijtimoiy – falsafiy fikrlar tarixidan lavhalar. Toshkent, "O'zbekiston". 1995. B.: 175
7. Alisher Navoiy. Lison ut – tayr. Ilmiy – tanqidiy matn. – Toshkent: Mehnat, 1993. B.: 23.
8. Shayx Aziziddin Nasafiy. Komil inson. O'zbekiston adabiyoti va san'ati. 1992. 14-avgust.
9. Mas'ul muharrirlar: Aliqulov H va boshq. O'zbekistonda ijtimoiy – axloqiy va gumanistik fikrlar tarixining muhim bosqichlari. Toshkent. Falsafa va huquq instituti nashriyoti, 2007. B:203.
10. Muhiddinov M. "Xamsa"larning birinchi dostonlarida komil inson tasviri. Samarqand. Samarqand Davlat universiteti. 2001. B.: 28.
11. Hasanboyeva O. Hasanboyeva J. Hamidov H. Pedagogika tarixi. Toshkent. "O'qituvchi" 1997. B.: 102-103.
12. Haqqulov Ibrohim. Zanjirband sher qoshida. Toshkent. "Yulduzcha". 1989. B.: 52-53.
13. Komilov Najmiddin. Tasavvuf. Ikkinchi kitob. Tavhid asrori. Toshkent. 1999. B.: 108-109.
14. Mallayev Natan. O'zbek adabiyoti tarixi. Birinchi kitob. Toshkent. "O'qituvchi" nashriyoti, 1965. B.: 492